

Л. М. Глушок, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ

Глушок Л. М.

Теоретичні засади дошкільної освіти та виховання

У статті подано психолого-педагогічні основи дошкільної освіти і виховання. Автор описує педагогічні ідеї та дослідження дитячої психології відомими вченими ХХ століття, які визнають, що процес навчання і виховання дитини потрібно будувати на глибокому знанні дитини як цілісної психофізіологічної істоти. Зазначається також, що психічний розвиток дітей відбувається у нерозривному зв'язку з практичною діяльністю дитини, а особливо у процесі спілкування з дорослими, що дитинство – важливий самостійний період в житті людини, під час якого слід виховувати особистість, здатну до творчої діяльності, саморозвитку і самовдосконалення.

Ключові слова: психічний розвиток, саморозвиток, гуманістичний підхід, дошкільна освіта і виховання.

Глушок Л. Н.

Теоретические основы дошкольного образования и воспитания

В статье рассматриваются психолого-педагогические основы дошкольного образования и воспитания. Автор описывает педагогические идеи и исследования детской психологии известными учеными ХХ века, которые утверждают, что процесс обучения и воспитания ребенка нужно строить на глубоком знании ребенка как целостного психофизиологического существа. Отмечается также, что психологическое развитие детей происходит в непрерывной связи с практической деятельностью ребенка, особенно в процессе общения со взрослыми, что детство – важный самостоятельный период в жизни человека, во время которого следует воспитывать личность, способную к творческой деятельности, саморазвитию и самоусовершенствованию.

Ключевые слова: психическое развитие, саморазвитие, гуманистический подход, дошкольное обучение и воспитание.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Докорінне реформування системи освіти в Україні передбачає посилення гуманістичної спрямованості дошкільного виховання, його побудову на засадах розвивальної психології, де дитині відводиться активна роль – роль суб'єкта діяльності і спілкування.

Завдання вихователя, при вирішенні яких необхідне розуміння ідей видатних педагогів минулого і сьогодення, знання з дошкільної психології, полягають у тому, щоб розпізнавати й підтримувати педагогічно значущі прояви активності дитини, спрямовувати їх у належному руслі.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми... Вітчизняні психологи і педагоги критично осмислювали концепції дошкільної освіти ХХ століття таких зарубіжних вчених, відшукуючи у них раціональні зерна: С. Мейман (індивідуалізація навчання та виховання, комплексний підхід до емоційного розвитку дитини); В.-А. Лай („педагогіка дії”); А. Біне (розвиток інтелекту); Е. Клапаред (гра як засіб виховання та розвитку); Д. Дьюї (розвиток здібностей дітей 4-5 років, моральні принципи виховання); М. Монтесорі (система індивідуального виховання дітей); Ж.-О. Декролі (моральне самовдосконалення дитини, дитячий антропоцентризм); Р. Штейнер (вальдорфська педагогіка); Я. Корчак (повага до особистості, гуманістична педагогіка); С. Френе (педагогічна технологія, заснована на ідеях гуманізму і самовідданої любові до дітей); рання соціалізація дитини та інші.

Формулювання цілей статті. Мета статті – проаналізувати педагогічні дослідження та ідеї видатних вчених, які становлять теоретичні засади дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. дослідження дитячої психології набули широкого розмаху. Відомий французький психолог Альфред Біне розробив систему тестів для визначення рівня розвитку дітей і вивчення індивідуальних особливостей. Найбільший вплив на розвиток дитячої психології справило вчення видатного австрійського лікаря-психіатра і психолога Зігмунда Фрейда, який став творцем теорії психоаналізу. За Фрейдом, саме інстинкти є рушіями розвитку суб'єкта, його нервової системи, поведінки, психіки. Погляди Фрейда на психічний розвиток, причини виникнення гри, за словами Л. Божович, справили величезний вплив на дитячу психологію і до цього часу значною мірою визначають уявлення психологів і

про особливості душевного життя маляти, і про рушійні сили психічного розвитку дитини [1, с. 183].

Розширити рамки психоаналітичної теорії вдалося американському психологу Еріку Еріксону. Найважливішим його внеском в теорію розвитку особистості є описані ним „вісім вікових стадій людини”, чотири з яких охоплюють дитинство. Перша, і найважливіша, триває від народження до 18 місяців, оскільки тут закладаються теорії особистісного розвитку дитини (основна проблема – довіра чи недовіра). Друга стадія – від 1,5 до 3 – 4 років. Головний позитивний результат розвитку на цій стадії – досягнення почуття незалежності. Третя стадія розвитку розпочинається приблизно в 4 роки. Активно розвивається пізнавальна діяльність дитини, основною рушійною силою якої стає її допитливість. Четверта – охоплює молодший шкільний вік (від 6 до 10 років). Дитина активно включається в систематичну організовану діяльність, здійснюючи її самостійно або разом з іншими дітьми [2].

Помітний внесок у розвиток дитячої психології та її впровадження у дитячу практику вніс швейцарський вчений Едуард Клапаред. Його наукові дослідження з дитячої психології були спрямовані на вивчення інтересів, мотивів і потреб дитини. Йому належить відкриття законів, які він назвав „законами труднощів і усвідомлення”. За Е. Клапаредом, „природа дала людині потреби і бажання, які відповідають тому, що необхідно для її розвитку” [3, с. 77]. Вчений створив власну теорію гри, а також розробив класифікацію ігор: сенсорні, моторні, психічні (інтелектуальні й афективні).

Представник „реформаторської педагогіки” американський філософ, психолог і педагог Джон Дьюї (1859-1952) центром усього вважав дитину. Заслужують на увагу його твердження про зростання та розвиток дитини, які слугують виміром виховання. Головними імпульсами природнього розвитку дитини вчений вважав соціальний (бажання спілкуватися), конструктивний (прагнення до руху в грі), дослідницький (прагнення до впізнавання і розуміння), виміру та експресивний (прагнення до самовизначення). Тому навчання має бути максимально наближеним до життя і досвіду дітей [4].

Неоціненний внесок у розвиток психології вніс швейцарський психолог Жан Піаже, понад 50 книг і сотні статей якого присвячені експериментальному і теоретичному вивченню багатьох проблем дитячої психології. Учений вважав, що дитина за своєю природою егоцентрична, тобто вона не здатна стати на точку зору іншої людини. „Дитина думає для себе, не турбуючись ні про те, щоб бути зрозумілою оточуючими, ні про те, щоб стати на точку зору іншого”. Егоцентричне мислення дошкільника, за Ж. Піаже, є проміжною стадією між аутистичним мисленням малюка і логічним мислення дорослої людини. Він протиставляв біологічне і соціальне. На його думку, біологічне – це вихідний початок, який утворює психологічну основу. Соціальне – це те, що стоїть поза дитиною і витісняє властиві їй прийоми мислення. Процес соціалізації розглядався ним як спілкування свідомості дитини з іншим свідомостями.

Численні експерименти показали, що до певного віку дитина не здатна стати на позицію іншої людини. На основі спостережень та вивчення дій дитини, вчений виділив 4 стадії розвитку інтелекту: сенсомоторну (від народження до 2 років), доопераційну (від 2 до 7 – 8 років), конкретних операцій (від 7 – 8 до 11 – 12 років), формальних (від 11 – 12 до 15 років).

Заслугою Піаже є і те, що він став засновником генетичної психології, для якої характерним є вивчення інтелекту дитини. Вчений замінив ключові поняття інших психологічних напрямків власними поняттями: основне поняття біхевіоризму „реакція” він замінив на поняття „операція”, а ключове поняття гештальтизму „образ” – на поняття „структура”. Вчений також дотримувався думки про те, що існує зв'язок між моральністю і інтелектуальністю дитини, оскільки є однаковим механізм їх розвитку [5, с. 374 – 375].

Його думки щодо питання становлення моральної свідомості дитини розвинув американський вчений-психолог Лоренц Кольберг, який створив найбільш загальну теорію морального розвитку особистості. Він виділяє три рівні моральної свідомості: доморальний (дитина слухається, щоб уникнути покарання), конвенційної моралі (слухається, щоб заслужити схвалення), автономної моралі (вчинки визначаються власною совістю).

За Л. Кольбергом, усі дошкільники і 70 % семирічних дітей перебувають на доморальному рівні розвитку свідомості. Цей рівень зберігається у 30 % десятирічних дітей і 10 % у 13 – 16-річних [6, с. 50].

Найбільш прогресивні думки щодо провідної ролі навчання і виховання у розвитку особистості розвинув відомий педагог К. Ушинський. Він вбачав у навчанні головну причину і водночас умову розвитку усіх сторін особистості дитини. Важливу роль К. Ушинський відводив рідній мові, яку називав народним педагогом, природним вихователем. Він звернув увагу на особливу легкість засвоєння мови в ранньому дитинстві. Багато цінних думок вчений вніс у розвиток теорії дитячої гри. Цінними є застереження про те, що будь-яке втручання дорослого у гру дитини позбавляє її творчої сили. „Ми добре ознайомилися б з душею дорослої людини, коли могли б заглянути у неї вільно, але у діяльності і словах дорослого нам доводиться лише вгадувати його душу. І ми часто помиляємось; тоді, як дитя у своїх іграх виявляє без прикидання все своє душевне життя” [7, с. 434].

Підкреслюючи велике значення пам'яті у житті дитини і незвичайну швидкість і легкість запам'ятовування нею найрізноманітнішого матеріалу, відомий російський психолог і педагог П. Каптерев не поділяв думок про ніби особливу силу пам'яті дитини. Він вважав, що така особливість дитячої пам'яті – результат зміщення процесу закарбовування з процесом засвоєння. Закарбовування залежить від загальних властивостей організму, а засвоєння від вправляння, від ступеня оволодіння прийомами запам'ятання. Тому процес закарбовування досягає найвищого рівня протягом дитинства, а потім знижується, а здатність до засвоєння підвищується з віком і досвідом.

Цікавими є думки вченого про таку особливість поведінки дитини, як лінощі. Він зазначає, що причиною ліні може бути нервова система, котра повільно сприймає враження і слабо на них реагує. Отже, дитину не слід завантажувати нудною і нецікавою роботою. П. Каптерев дав класифікацію видів ліні: лінь рухів, лінь мислення і лінь як загальний стан. Причини виникнення ліні різні. і тому це треба враховувати при виборі виховних впливів

на дитину. Центральною думкою у працях Каптерева є те, що навчання і виховання потрібно будувати на глибокому знанні дитини як цілісної психофізіологічної істоти. Вчений рішуче виступав проти теорії вроджених ідей і здібностей і визнавав наявність лише нахилів нервової системи до тієї чи іншої діяльності [8].

Гуманістичний підхід у педагогіці, зокрема у дошкільній, пов'язаний з ім'ям американського психолога А. Маслоу, який сформулював ієрархію потреб, що можуть слугувати мотиваційними чинниками протягом усього життя дитини. Поняття самоактуалізація, за твердженням вченого – це наявність стану світу у самому собі, чутливість до станів інших, інтерес до різноманітного досвіду, ефективне сприйняття дійсності, креативність, спонтанність, незалежність. Прагнення демократизувати процес виховання було головною метою французького педагога С. Френе. На його думку, дитина сама має створювати свою особистість завдяки усвідомленню власного досвіду спілкування з навколишнім світом [9].

Важливу роль у розвитку дошкільної освіти відіграє Вальдорфська педагогіка, яку називають педагогікою зростання, терапією дитини, гуманістичною або антропософічною. Головним завданням виховання Вальдорфських шкіл було приведення дитини до вільного і плідного самовизначення. Загалом педагогіка Р. Штейнера охоплює розвиток пізнавальних, художніх здібностей, моральних якостей і релігійного переживання. Вальдорфську педагогіку як новітню технологію виховання і життя вважають засобом для дорослих продовжити дитині дитинство.

Значний вплив на розвиток дошкільної освіти мала теорія виховання і розвитку видатного італійського педагога М. Монтесорі, яка розробила психолого-педагогічну систему індивідуального виховання дітей дошкільного віку. Її нова філософія виховання заснована на власних спостереженнях за дітьми та на гуманістичних традиціях попередників. Головною тезою її теорії є свобода і самостійність. Педагог підкреслювала, що несамотійна людина не може бути вільною. Цінність практичного методу М. Монтесорі полягає у

тому, що в його основу покладено три основних ідеї: свобода у вихованні, розвинена індивідуальність, визнання зовнішнього відчуття вищих рівнів людського життя, що вимагає виховання в ранньому віці.

Концепцію культурно-історичного розвитку психіки розробив Л. Виготський разом зі своїми співробітниками і учнями, проаналізувавши всі наявні на той час схеми вікової періодизації. Л. Виготському вдалось довести, що негативний зміст розвитку у переломні періоди є насправді лише тіньовою стороною позитивних змін особистості, а позитивні зміни і є „основним смыслом всякого критичного віку” [10].

Він уважав, що особливе значення у психічному розвитку дитини мають мовлення, спілкування та її спільна діяльність з оточуючими людьми. Спочатку мовлення – це засіб спілкування, але в ході розвитку воно стає внутрішнім і починає виконувати інтелектуальну функцію.

Учений підкреслював, що дитина, засвоюючи значення багатьох слів і збагачуючи словниковий запас шляхом наслідування, не може, однак, засвоїти при цьому сам спосіб мислення дорослих. Вона не може відокремити слово з його лексичним значенням від самого предмета, позначеного цим словом.

На думку вченого, „будь-яка вища психічна функція з’являється на сцені двічі: перший раз як діяльність колективна, соціальна діяльність, тобто функція інтерпсихічна, другий раз як діяльність індивідуальна, як внутрішній спосіб мислення дитини, як інтрапсихічна” [10, с. 132].

На основі теоретичних та власних експериментальних досліджень Л. Виготському вдалося сформулювати цілу низку законів психічного розвитку дитини:

- закон метаморфози у дитячому розвитку, суть якого полягає у тому, що розвиток є ланцюгом якісних змін. Дитина – це не просто маленький дорослий, який менше знає та вміє, а істота, яка має якісно іншу психіку;
- закон нерівномірності дитячого розвитку, згідно з яким кожна сторона у психіці дитини має свій оптимальний період розвитку;

- складна організація дитячого розвитку у часі: свій особливий ритм, який змінюється у різні роки життя;

- закон розвитку вищих психічних функцій, згідно з якими вони виникають спочатку як форма колективної поведінки, форма співробітництва з іншими людьми і лише згодом стають внутрішніми індивідуальними функціями самої дитини. Вищі психічні функції формуються за життя в результаті оволодіння спеціальними знаряддями, засобами, які створені людством у ході його історичного розвитку, а її характерними ознаками є опосередкованість, усвідомленість, довільність, системність.

Ідеї Л. Виготського знайшли свій розвиток у дослідженнях О. Леонтьєва, під керівництвом якого велись дослідження психічного розвитку дітей. Його погляди були об'єднані загальнотеоретичною позицією – розумінням психічних процесів як таких, які нерозривно пов'язані з практичною діяльністю дитини і які у свою чергу самі є особливими видами діяльності. Активну участь у зазначених дослідженнях брали відомі вчені дитячої психології О. Запорожець, П. Зінченко, Л. Божович, О. Лурія, П. Гальперін.

На основі власних досліджень О. Леонтьєв зробив спробу побудувати власну теорію психічного розвитку дитини у дошкільному віці. Вчений виходив із того, „що зміна місця, яке посідає дитина у системі суспільних відносин, те перше, що потрібно відзначити, намагаючись підійти до вирішення питання про рушійні сили розвитку психіки. Проте само по собі це місце не визначає, звичайно, розвитку, воно лише характеризує наявний уже досягнутий ступінь. Те, що безпосередньо визначає розвиток психіки дитини, це – саме її життя, розвиток реальних процесів цього життя, інакше кажучи, розвиток діяльності дитини як зовнішньої, так і внутрішньої” [11, с. 411].

Учений виділив три основні ознаки провідної діяльності: у надрах провідної діяльності виникають і диференціюються нові види діяльності; формуються і перебудовуються психічні функції дитини; у грі можна спостерігати рівень особистісного розвитку дитини

Теоретичні положення, сформульовані Л. Леонтьєвим, значно розширили існуючі до того часу уявлення про особливості формування особистості дитини. Виділена ним центральна ланка цього процесу – *супідрядність мотивів* у діяльності дитини тісно пов'язана з формуванням особистості на етапі дошкільного дитинства. У переддошкільному віці провідною діяльністю є оволодіння дитиною предметним світом, який її оточує: в дошкільному – гра, в шкільному – систематичне навчання. Отже, Л. Леонтьєв розглядав провідну діяльність дитини як критерій періодизації її психічного розвитку і показник її психологічного віку.

Дошкільне дитинство – важливий період психічного розвитку, за словами О. Леонтьєва, – вік початкового фактичного утворення особистості. Інтенсивно формуються психічні функції, складні види діяльності, виникає ієрархія мотивів і потреб, самооцінка, волева регуляція та моральні форми поведінки. Найважливішим фактором психічного розвитку дошкільника є його спілкування з дорослими [11].

Значний вплив на становлення теорії дитячої психології справили теоретичні дослідження С. Рубінштейна. В його працях було викладено систему психологічних знань про свідомість та її розвиток, проаналізовано особливості розвитку психіки дитини, кожного психічного процесу і особистості в цілому, сформульовано найважливіший принцип психології єдності свідомості і діяльності, психіки і діяльності [12].

Сповідуючи концепцію гуманістичного виховання, російський педагог Костянтин Вентцель (1857 – 1947) на передній план ставив виховання, а навчання розглядав як другорядний, підпорядкований елемент. Головну мету виховання він вбачав у „звільненні дитини і наданні вільній дитині усіх позитивних даних для розвитку її індивідуальності, її вільної особистості, для розкриття і найповнішого розгортання всіх дремаючих у ній творчих сил життя”, а вихідним моментом — „розвиток волі шляхом вільної дії і шляхом самостійної творчості”. Психологічні та психофізіологічні дослідження (Н. Аскарін, Л. Голуб'єва, Н. Денісова, М. Кістяковська, Н. Фігурін,

Н. Щелованов) розкривають сенсорно-перцептивний розвиток у немовлячому віці, коли формується перша пізнавальна дія-обстеження предметів.

Дослідження, проведені під керівництвом О. Запорожця дозволили йому зробити висновок про те, що формування всіх видів психічних дій відбувається в контексті практичної діяльності дитини і включає перехід від зовнішніх форм орієнтування, які складаються у процесі оволодіння діяльністю до її внутрішніх форм. Він запропонував поняття „сенсорні еталони” [13, с. 112 – 122].

Етапи засвоєння сенсорних еталонів дослідив Л. Венгер; розвиток спостереження як цілеспрямованого сприймання простежив М. Поддьяков, Т. Ріхтерман дослідив сприйняття дошкільником часових відрізків, М. Зубарева розкрила сприйняття дошкільником творів живопису [14].

Становлення психологічної науки в Україні завдячує Г. Костюку, який довгий час був директором Науково-дослідного інституту психології. За його редакцією вперше в Україні було видано підручник з психології для вищих навчальних закладів України. Праці Г. Костюка відіграли помітну роль у виробленні наукових позицій вітчизняної психологічної науки з цілої низки кардинальних проблем, які стосуються природи психіки, закономірностей психічного розвитку, шляхів керівництва становленням особистості. У дослідженнях Г. Костюка багато уваги приділено мисленню у дітей дошкільного віку, проблемі здібностей як „істотних властивостей людської особистості, що виявляються у її цілеспрямованій діяльності і зумовлюють її успіх” [15, с. 308].

Висновки. Отже, загальнотеоретичні проблеми педагогіки пов’язані з філософським поглядом на особистість як найвищу цінність суспільства, суб’єкт історичного і культурного розвитку. В педагогіці це відображено у принципі гуманізації виховання – визначенні цінності дитини як особистості, її прав на соціальний захист, щастя, розвиток здібностей, індивідуальності. Демократизація освіти, надання їй державно-національної спрямованості потребують від психолого-педагогічної науки пошуку нових шляхів якісного вдосконалення виховання; створення моделей вихованості; теоретичного

обґрунтування цілісного розвитку особистості у співтворчості дорослого і дитини; впровадження особистісно-орієнтованої моделі навчання.

Література

1. **Божович Л. И.** Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М., 1968. – 464 с.
2. **Элкинд Д.** Эрик Эриксон и восемь стадий человеческой жизни / Д. Элкинд ; пер. с англ. – М. : Когито-центр, 1996.
3. **Клапаред Э. Д.** Психология ребенка и экспериментальная педагогика / Э. Д. Клапаред ; пер. с франц. ; под. ред. Кацарова. – СПб, 1911. – 167.
4. **Дьюи Дж.** Демократия и образование / Дж. Дьюи ; пер. с англ. Ю. И. Турчаниновой и др. – М. : Педагогика-Пресс, 2000. – 382 с.
5. **Психологія** : учеб. для педагогических институтов / под ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна, Б. М. Теплова. – М., 1962. – 558 с.
6. **Приходько Ю. О.** Дитяча психологія: Нариси становлення та розвитку : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К. : Міленіум, 2004. – 192 с.
7. **Ушинский К. Д.** Собрание починений / Ушинский К. Д. – М. – Л., 1950. – Т. 8.
8. **Ткаченко В. Г.** Питання психології в працях П. Ф. Каптерева / В. Г. Ткаченко // Нариси з історії вітчизняної психології кінця XIX і початку XX століття / В. Г. Ткаченко ; за ред. Г. Костюка. – К., 1959.
9. **Френе С.** Антология гуманной педагогики / С. Френе. – М., 1997.
10. **Выготский Л. С.** Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
11. **Леонтьев А. Н.** Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М., 1981. – 553 с.
12. **Рубинштейн С. Л.** Основы общей психологи / С. Л. Рубинштейн. – М., 1946. – 704 с.

13. **Запорожец А. В.** Психологическое изучение развития моторики ребенка-дошкольника / под ред. А. Н. Леонтьева, А. В. Запорожца. – М., 1995.

14. **Венгер Л. А.** Воспитание сенсорной культуры ребенка / Венгер Л. А., Пилюгина Э. Г., Венгер Н. Б. ; под. ред. Л. А. Венгера. – М. : Просвещение, 1988. – 144 с.

15. **Костюк Г. С.** Здібності та їх розвиток у дітей / Г. С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К., 1989. – С. 307 – 373.

Hlushok L. M.

Psycho-educational bases of pre-school education and upbringing

The article deals with psycho-educational bases of pre-school education and upbringing. The author describes pedagogical ideas and researches of the outstanding scientists of the XX century which defines that the process of education and upbringing of the child should be founded on the deep knowledge of the child as a holistic psychophysiological being. Children's psychical development is determined to be taking place in inseparable causation with practical child's activity particularly in the process of communication with adults; that early childhood is an important self-dependent period in the human's life during which the personality should be brought up and educated to be capable of creative activity, self-development and self-perfection.

Key words: psychical development, self-development, humanistic approach, pre-school education and upbringing.

Відомості про автора

Глушок Людмила Миколаївна – аспірант Хмельницького національного університету, старший викладач кафедри іноземних мов Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2012 р.
Прийнято до друку 21.12.2012 р.